

Інна ЦВІГУН

доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційних технологій Подільського державного аграрно-технічного університету, м. Кам'янець-Подільський

Валентин ДРАНУС

кандидат економічних наук, асистент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Подільського державного аграрно-технічного університету, м. Кам'янець-Подільський

Юрій ПАСТУХ

кандидат економічних наук, доцент кафедри інформаційних технологій Подільського державного аграрно-технічного університету, м. Кам'янець-Подільський

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ ТА РЕПРЕСІЙ

Соціальні катастрофи накладають відбиток на всі аспекти людської діяльності, позначаються у історичній пам'яті народу, який пережив ці катастрофи, визначають особливості його соціально-психологічної поведінки, а також морально-психологічного стану кожної людини. Соціальні катастрофи впливають на економічний розвиток держави, при чому не тільки в найближчій, але й у віддаленій перспективі, на чисельність населення та його демографічну поведінку: репродуктивні установки, режим смертності, міграційну активність. Демографічні втрати деформують статево-вікову структуру населення, яка регламентує параметри соціальної інфраструктури, формуючи структуру зайнятого населення [2, с. 147].

До найбільш руйнівних соціальних катастроф ХХ — початку ХХІ століття в Україні належать: голод (1921–1923); Голодомор (1932–1934); Великий терор (1937–1938).

Від часів Голодомору минуло понад 80 років, але вплив його відчутний і нині, а актуальність дослідження події є дуже значною і перебуває у центрі уваги багатьох українських та закордонних вчених: істориків, демографів,

психологів, медиків, економістів тощо. Постійно повертається до спогадів про цю катастрофу громадськість нашої країни та українська діаспора. Важливим, болючим, емоційно значущим є питання визначення втрат від Голодомору. Серед українських учених одним із перших цю проблему почав досліджувати С.І. Пирожков [9, с. 446–460]. Над вирішенням проблеми кількісної оцінки демографічних втрат працювали О.П. Рудницький [13, 12] та С.В. Кульчицький [5, с. 362–415]. Серед зарубіжних дослідників значний внесок зробили С. Віткрофт (S. Wheatcroft) [15]; Р. Конквест (R. Conquest) [4], С. Максудов [6], В.В. Кондрашин [3, с. 237–248].

Причиною голодомору стала необґрунтована хлібозаготівля і Україна мала дати зерна: 1928 р. – 4,4 млн. т, 1930 р. – 7,7 млн. т, 1931 – 7,7 млн. т [1, с. 7–9]. Порівняно з 1930–1931 рр. хлібозаготівельні плани для України на 1932 і 1933 рр. передбачали трохи нижчу квоту поставок – 5,8 млн. т щорічно. Проте вони виявилися непосильними, оскільки в попередні роки потенціал села було істотно підірвано. Їхнє затвердження стало рівнозначним затвердженню планів винищення українських селян [1, с. 10].

Убивство голодом відбувалося в Україні й на Кубані як до 1933 р., так і в 1933 р. Різниця полягає лише в масштабах злочину. Якщо протягом 1932 р. голодом було замордовано сотні тисяч людей, то в 1933 р. лік ішов на мільйони. Однак і в 1932-му і в 1933 р. в Україні й на Кубані, на відміну від інших регіонів СРСР, де від голоду також загинуло чимало людей, голод був актом геноциду, оскільки він був навмисне спрямований проти української нації як такої [Error! Unknown switch argument., с. 11].

Демографія розглядає втрати тільки з точки зору зменшення чисельності населення. Демографічні втрати поділяють на дві категорії: прямі та непрямі. Прямі втрати — це зменшення чисельності населення через надсмертність (надлишкову смертність) та міграцію. Непрямі втрати – це втрати через падіння народжуваності. Під час соціальних катастроф народжуваність завжди

скорочується унаслідок реакції людей (відкладення народжень), зменшення ймовірності запліднення (як це відбувається під час голоду), зменшення абсолютної чисельності жінок через прямі втрати. Таким чином, непрямі втрати – не реальні, а умовні втрати [2, с. 148–149].

Досить спірним залишається питання щодо чисельності населення в Україні. У 1913 р. населення українських земель оцінювалося у 38,59 млн., зокрема у складі Росії 32,24 млн. (83,5%), у складі Австро-Угорщини — у 6,35 млн. (16,5%) [11].

Багатомільйонні втрати населення України втрати від військових дій, епідемій, еміграції, погіршення економічного становища під час Першої Світової, Громадянської війни та Голоду 20-х років призвели до різкого скорочення чисельності населення у 1917–1922 рр. На всій території України наприкінці 1920-х років мешкало близько 38,6 млн. осіб [16].

Першим Всесоюзним переписом населення, який охопив усе населення, був перепис населення станом на 17 грудня 1926 р. і в Україні проживало 29 млн. осіб. Другий перепис був у 1937 р. був єдиний в історії СРСР одноденний загальний перепис населення, відомий як «репресований» і чисельність становила 26,4 млн. осіб. Третій Всесоюзний перепис населення 1939 р. відбувся станом на 17 січня і враховував як наявне, так і постійне населення, що стало традицією для всіх наступних. Згідно цього перепису в Україні проживало 28,1 млн. осіб.

При цьому Гладун О.М. у своїй монографії «Нариси з демографічної історії України ХХ століття» наводить іншу чисельність населення.

Тому є досить багато спірних питань про чисельність населення та його втрати, які історики та демографи трактують по різному.

Справжня кількість жертв голоду 1921–1923 рр. в УСРР залишається невідомою. За оцінкою наркома здоров'я УСРР взимку 1921–1922 рр. в УСРР загинуло 235 тис. осіб. Екстраполяція цих даних на весь масив постраждалих від

голоду українських земель виводить оцінку загальних втрат на величину 300–350 тис. осіб [14].

Таблиця 1

Міське і сільське населення в Україні у 1897—2014 рр. [2, с. 140].

Рік	Кількість, тис. осіб			Частка, %	
	всього	міське	сільське	міське	сільське
1914	36298	5582	30717	15,4	84,6
1927	38522	7244	31278	18,8	81,2
1939	40861	13663	27197	33,4	66,6
1949	35964	12152	23812	33,8	66,2

Гладун О.М. вважає, що під час Голодомору 1932–1934 рр. українське село втратило через надсмертність 3,9 млн., а під час війни на аналогічній території (без західних областей) прямі втрати за попередніми оцінками склали 1,5 млн. Виходить, що втрати від війни сталінського режиму зі своїми громадянами у 1932–1933 рр. були більшими, ніж під час гітлерівської окупації в 1941–1944 рр. та повоєнної руїни 1945 р. [2, с. 176].

Так, за словами Левчук, основну частину померлих від голоду у 1932–1934 рр. становили селяни. Хоча, з 3,9 млн. загиблих майже 300 тис. – це міські жителі. Найбільша концентрація смертності спостерігалася у 1933 р., на цей рік припадає 90% людських втрат. Водночас, дефіцит народжень дітей через голодомор за 1932–1934 рр. сягає майже 600 тис. немовлят.

Максудов С. для періоду між переписами 1926 і 1937 рр. назвав втрати – 4,3 млн. осіб, однак його розрахунок не враховував втрат від «великого терору» 1937–1938 рр. [6].

За даними професора В. Нікольського [7], в Україні у 1929–1938 рр. кількість жертв чекістів перевищила 651 123 осіб. У статті «Великий терор» [8] автори наводять статистичні підсумки «Великого терору»: арештовано – не менше 1710 тис. чол., засуджено – не менше 1440 тис. чол., у тому числі засуджено до розстрілу – не менше 725 тис. чол.

За розрахунками С. Пирожкова загальні демографічні втрати України пов'язані з масовою депортацією українських селян в інші регіони СРСР, планомірно організований тоталітарною державою голод 1932–1933 рр., політичні репресії, внаслідок яких винищувалися сотні тисяч громадян України. Загалом втрати демографічного потенціалу України (у кордонах до 17 вересня 1939 р.) лише через соціальні потрясіння кінця 20-х, 30-х років становили приблизно 5,8 млн. осіб [10, с. 5–6].

Гладун О.М. наводить дані щодо втрат населення України 5,1 млн. осіб (таблиця 2).

Таблиця 2

Оцінка прямих і непрямих втрат України внаслідок соціальних катастроф у ХХ – на початку ХХІ століття, млн. осіб [2, с. 158, 187].

Період	Соціальна катастрофа	Втрати через надсмертність	Непрямі втрати (дефіцит народжень)	Гіпотетичні втрати населення
1921–1923 рр.	Голод	0,9	1,0	2,8
1932–1934 рр.	Голодомор	4,0	0,9	5,4
1937–1938 рр.	Великий терор	0,2	0,003	0,02
1921–1938 рр.	Всього	5,1	1,903	8,22

Досить важко розрахувати втрати населення внаслідок голоду та репресій, що намагаються зробити демографи. Але беззаперечним є інший факт, – репресії та голод 1921–1938 рр. стали найбільшою трагедією України, її народу за всю історію. Ми можемо розрахувати прямі та непрямі демографічні втрати, але наслідки є значно більшими.

Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару голод і репресії завдали непоправної шкоди українському національному життю, знищивши національних, культурних та релігійних діячів України. Знищивши покоління у розвитку української національної еліти. Практично знищено було старе українське село з його багатими народними традиціями: працелюбність, любов до землі, релігійність, шана й повага старших. Замість нього з'явилося колгоспне село з мешканцями, які вже ніколи не повставали проти радянської влади. На декілька поколінь Голодомор імпантував у свідомість селянства соціальний страх – страх голоду та смерті, політичну апатію і пасивність.

Таким чином у 1921–1938 рр. було знищено не лише мільйони українців, а було знищено прагнення до свободи та незалежності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — 48 с.
2. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття: Монографія / О.М. Гладун; НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. — Київ, 2018. — 224 с.
3. Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедія російської деревні / В.В. Кондрашин. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. — 519 с.
4. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Конквест Р. — Київ: Либідь, 1993. — 384 с.
5. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. — Київ: Наш час, 2008. — 424 с.

6. Максудов С. Некоторые проблемы изучения потер населения в годы коллективизации / С. Максудов // Проблемы народонаселения в зеркале истории. Шестые Валентеевские чтения. Сб. докл. / Под ред. В.В. Елизарова, И.А. Троицкой. – М. : МАКС Пресс, 2010. – 400 с.

7. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с

8. Охотін Н.Г., Рогинський А.Б. «Великий терор»: 1937–1938. Коротка хроніка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khrpg.org/index.php?id=1183376118>

9. Пирожков С.И. Демографическая проблема формирования общин границ трудового потенциала / С.И. Пирожков // Вибрані наукові праці: у 2 т. – Т.1. Демографічний і трудовий потенціал. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – С. 431–460.

10. Пирожков С.І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / С.І. Пирожков // Демографія та соціальна економіка. – 2004. - №1–2. – С. 5–20.

11. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. Под редакцией академика С.Г. Струмилина. – Москва, 1956. – [Електронний ресурс]/ – Режим доступу: <http://istmat.info/node/30>

12. Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О.С., Шевчук П.Є., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №2(24). – С. 11–30.

13. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР / О.П. Рудницький // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 24. – Київ: Наук. думка, 1990. – С. 22–26.

14. Самійленко І. Соціополітичне тло голодового геноциду в Україні. – Київ: Просвіта, 1998. – С. 16.

15. Уиткрофт С. Показатели демографического кризиса в период голода в СССР / С. Уиткрофт. – 2013. – 111 с.

16. Чорний С.М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник / С.М. Чорний. – Київ: ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.

Резюме: Статтю присвячено демографічним втратам населення України внаслідок соціальних катастроф 1921–1938 рр. Розкриваються

основні складові демографічних втрат України, аналізуються Голодомор та політичні репресії, наводяться статистичні дані, що ілюструють людські втрати України, їх масштаби та специфіку.

Ключові слова: *соціальна катастрофа, демографічні втрати, репресії, голодомор.*